Jadwiga Zieniukowa

Określenia czasu we współczesnym pamiętniku napisanym w języku dolnołużyckim

Podstawę materiałową tego artykułu stanowi książka wybitnego Łużyczanina, **Herberta Nowaka**, pastora, kaznodziei dolnołużyckiego (zob. Zieniukowa 1997, 1998) i pisarza, zatytułowana „Moje pocynki a njepocynki. Dopomnjeńki ze sedym lětźasetkow“ (Budyšin 1991).

Język – narzędzie komunikowania się ludzi między sobą – jest wartością pragmatyczną i kulturową. Jest zjawiskiem kultury, a jednocześnie ją interpretuje. Język mniejszościowy, a zwłaszcza zagrożony w swej egzystencji – taki jak dolnołużycki – jest wartością szczególną dla identyfikacji kulturowej jego użytkowników. Jest ponadto odbiciem zmiennej sytuacji socjalnej w wielokulturowej i wielojęzycznej społeczności, żyjącej na obszarze – czyli w określonej PRZESTRZENI – i w CZASIE (posegmentowanym na dziejowe odcinki/epoki) istnienia danego języka.

Co to jest CZAS? Nad tym pytaniem zastanawiali się fizycy, filozofowie, teologowie, logicy, lingwiści i bodaj nie wypracowano dotąd jednoznacznej definicji, niemniej w pracach językoznawczych (a te nas głównie interesują) znajdujemy godne uwagi rozważania dotyczące tej kwestii (zob. Benveniste 1966, Rokoszowa 1989, Wojtyła-Świerzowska 1994, Pajdzińska 1995, Litwin 2001; por. też Krąpiec 1985). Przyjmijmy tu pojęcie CZAS bez definicji, uświadamiając sobie jednak, że dotyczy ono kategorii fizycznej, w postrzeganiu potocznym mniej konkretnej i chyba trudniej wymiernej niż PRZESTRZEŃ, z którą łączy się niejako w parę: w otaczającym nas świecie zdarzenie zachodzi w czasie i przestrzeni. W płaszczyźnie językowej związek tych dwu wymiarów wyraża na przykład adverbium pols. *dotąd* o podwójnym znaczeniu ‘do tego, to jest wskazanego, miejsca’ i ‘do tego czasu / momentu’ (do chwili wypowiedzenia tego wyrazu w danym akcie mowy) i jego odpowiednik dłuż. adv. *dotud* – niem. ‘bis hierher’, ‘so weit’, ukazują go także metafory ujmujące pojęcie CZAS w określeniach przestrzennych, np. pols. *krótki czas*, dłuż. *krotki cas* (*po krotkem casu* ‘wkrótce’ – Nowak, s. 54). CZAS – podobnie jak PRZESTRZEŃ – można mierzyć, istnieje pojęcie „miary czasu“. CZAS jest kategorią złożoną: uniwersalną, ale też kulturową i językową. W nauce mówi się o czasie chronologicznym – obiektywnym, oraz o czasie językowym – subiektywnym, gdzie podmiotem jest nadawca komunikatu reprezentowany przez pronomen ***ja*** lub jego formalne odpowiedniki (zob. Benveniste 1966, Krąpiec 1985). CZAS objawia się w dyskursie, każdy akt mowy dzieje się w czasie, języki dysponują różnymi środkami do informowania o czasie zdarzenia komunikowanego przez nadawcę i o relacji czasowej danego zdarzenia do momentu mówienia oraz do innych zdarzeń, o których się mówi.

Czy CZAS można pojmować w kategoriach wartości? Wydaje się, że w jakiejś mierze tak, na przykład, gdy chodzi o kategorię CZASU w sferze *sacrum* (por. Litwin 2001) lub gdy mamy do czynienia z czasem subiektywnym (szczególnie, gdy wypowiadany tekst jest nacechowany emocjonalnie). Pojęcie „wartość“ tkwi też w pewnych wyrażeniach metaforycznych (por. Pajdzińska 1995), jak polskie: *zyskać na czasie, tracić (cenny) czas*, [na smutek, zmartwienie] *najlepszym lekarzem jest czas*.

Literatura pamiętnikarska to taki gatunek komunikatu językowego, który ze swej natury musi obfitować w wyznaczniki czasu. Wspomnienia piszącego zazwyczaj obejmują wiele lat – w wypadku książki Herberta Nowaka jest ich 70 – wypełnionych zdarzeniami z osobistego życia autora i z historii powszechnej. Opisywane zdarzenia i sytuacje mają lokalizację w czasie obiektywnym, fizycznym (inaczej: astronomicznym, chronologicznym, kalendarzowym) i w czasie subiektywnym pamiętnikarza. Czas subiektywny ukazują na przykład takie cytaty z książki Herberta Nowaka:

– Wjele słowjańskich a rěcnych kongresow jo se wotměło ‘odbyło’ *za moj cas* ‘w czasie, który już przeżyłem’ (odpowiednik pols. *za moich czasów/lat*). (s. 162);
– Co to serbske nastupa ‘co dotyczy spraw łużyckich’, som *pśez cełe žywjenje* jadnaku liniju měł – wšojadno, pod kotarejuž diktaturu smy rowno śerpjeli. (161);
– To serbske jo mě *cas žywjenja* na wutšobje ‘na sercu’ lažało. (162);
– [w šuli] Na sportnišću [...] som se [...] pśewalił. [...] Ale *wot togo casa* mam na lěwem boce chory kłud, kotaryž *na stare dny* (= na [moje] stare lata) *wotergi* ‘czasem’ wjelgin boli ... (38–39);
– Kake su *něnto* ‘teraz’ žni ‘plony’ *mojogo pěśasedymźasetlětnego žywjenja?* (161–162);
– A *něnto* ‘teraz’ wotměwamy namše w maminej rěcy a tšochu na hundert a wěcej luźi kuždy raz ‘zawsze’ pśichada. To jo gładce Boży źiw. Ako som *w nejlěpšych styrźastych lětach* był, njejo mě to pśiwdane było. *Něnto*, źož som *w sedymźasetych lětach* a wobsłaby, se wjele serbskego wote mnjo pomina ‘żąda, wymaga’. (162–163).

Kwantyfikacji, czyli wyrażaniu kategorii ilości, służą zazwyczaj wykładniki numeryczne (liczbowe). Jednak w wypadku miar czasu są one rzadkie, występują przy ścisłym podawaniu dat, pojawiają się też łącznie z różnymi wykładnikami temporalnymi jako określenia precyzujące, jak np. w polskim: ***trzy lata*** *minęły od tego zdarzenia* wobec mniej precyzyjnego: ***lata*** *minęły od tego zdarzenia*, co znaczy ‘wiele lat minęło ..., bliżej nieokreślona liczba lat ...’

Kategoria CZASU wyrażana jest za pomocą środków językowych różnego rodzaju, gramatycznych oraz leksykalnych (zob. np. Wróbel 2001, Janaš 1976). Wykładniki jej istnieją we fleksji werbalnej (czas – łac. *tempus*, ang. *tense* – aspekt), a także w płaszczyźnie syntaktycznej, między innymi w zdaniach złożonych ze spójnikiem (niem. *Konjunktion*) i zaimkiem (niem. *Pronomen*), jak pols. *gdy/kiedy – wtedy*, dłuż. *gaž – ga* (niem. w*enn – dann*), np. u Nowaka:

– **Gaž** *wejsanarje su někaki swěžeń swěśili,* **ga** *jo naš nan to swěžeńske grono* ‘przemówienie’ *měł.* (15);
– **Som-li raz pśezymnjeł** ‘kiedy tylko się przeziębiłem’, **ga** *stej mě starjejšej ned* ‘zaraz, natychmiast’ *do postole* ‘do pościeli, do łóżka’ *waliłej, a som musał »Pyramidon« braś.* **Gaž** *to njejo nic pomogło,* **ga** *stej mě dałej »Aspirin«*. (36-37);
– **Smy lěbda jadno lěto** *na Pěśdubojskej farje* **pobyli**, **ga** *jo pśileśeł telegram z Wjerbna [...], až debu* ‘muszę’ *do Wjerbna pśiś* ... (137).

Fleksyjne formy verbów, wskazujące czas akcji (teraźniejszy, przeszły, przyszły) nie będą przedmiotem tego artykułu. Interesują mnie tu leksemy, będące wykładnikami kategorii CZASU, wspomagające w tym względzie funkcję verbów. Przedmiotem opisu są występujące w pamiętniku *fararja* (pastora) Nowaka wyrazy i wyrażenia semantycznie związane z pojęciem CZAS, takie jak między innymi nazwy miar czasu, oraz lek-

semy – wskaźniki relacji czasowych w stosunku do przyjętego z pozycji nadawcy pojęcia „teraz“ (dłuż. „nĕnto“, niem. „jetzt“). Leksemy takie w płaszczyźnie syntaktycznej pełnią rolę określeń temporalnych predykatu (zob. Grzegorczykowa 1973). Pod względem gramatycznym, tj. z punktu widzenia ich przynależności do tzw. części mowy, są to substantiva, adverbia, rzadziej adiectiva, a także numeralia (liczebniki) lub wyrazy od nich utworzone. Funkcję określeń czasu pełnią też wyrażenia przyimkowe (np. *w casu; za swoj cas* ‘swego czasu’, ‘kiedyś, niegdyś’).

Wyznaczniki temporalne bywają precyzyjne lub mniej precyzyjne, bezpośrednie lub relacyjne. Precyzyjnym określeniem czasu zdarzenia jest wskazanie daty, co można nazwać informacją kalendarzową. W badanym pamiętniku numeryczne elementy dat dziennych i rocznych pisane są cyframi, np.

– *na 23.* [*tśiadwaźasty* – J.Z.] *apryl lĕta 1916* [*źewjeśnasćo stow a šesnasćo* – J. Z.] jo se Gołynkojskemu ceptarjeju Mĕrtynu Nowakoju stworty syn narośił... (7) (pisze Herbert Nowak o swych narodzinach);
– Na mojo ramje jo se *w lĕśe 1938* [*źewjeśnasćo stow a wosymatśiźasća* – J. Z.] położyło śĕžke brĕmje: Su mĕ powołali na „Fachschaftsleitera“. (81);
– Rowno *na 30. januar lĕta 1940* su mĕ sporali ‘zabrali’ do lacareta. (84);
– Njedajo se prĕś, až dolnoserbska biblija we wudašu *lĕta 1868* jo nejwosebnjejšy pomnik našeje rĕcy. (124).

Daty przybliżone pisane są znakami literowymi, ogólna liczba lat podawana jest bądź słownie, bądź cyframi, np.

– K tej literaturje su se psidružyli dolnoserbske pratyje *dwaźastych a tśiźastych lĕt* ... (124);
– Šwjela a naš nan stej se wobej w lĕśe 1873 narośiłej, ale stej se akle ‘dopiero’ *w dwaźastych lĕtach* bliżej poznawałej ... (129).
– *Tśiźasća lĕt pozdźej*, w lĕśe 1976, smej gromaźe ze žeńskeju spominali na *tśi lĕtźasetki* ‘trzy dziesiątki lat’ żognowanego ‘błogosławionego’ manżelstwa. (158);
– Pĕś śĕžkich operacijow jo wona mĕła *w bĕgu 12 lĕt* ... (159).

W książce Herberta Nowaka obserwuje się też inny sposób datowania, mianowicie daty określane bywają mniej precyzyjnie, nie numerycznie, lecz opisowo, w relacji do jakichś zdarzeń, przeważnie historycznych, np.

– *W casu inflacije*, źož jo była wšuźi bĕda, su nam dwa raza [...] kury wukšadnuli ... (14);
– *Srjejź wojny* ‘w środku wojny’ rożony njejsom se ako gole ‘dziecko, chłopiec’ tak rozwił, ako starjejšej stej śe naźełej. (36);
– Nabožna serbska literatura jo drje *po prĕdnej swĕtowej wojnje* teke w Chośebuzu [...] na psedań była. (129);
– *We wojnje* jo won hyšći dubiosnu ‘wątpliwą’ rolu grał ... (79);
– Wona jo *pod końc wojny* swojo žywjenje psisajźiła ‘straciła’ ... (104);
– To jo był *tencas – krotko do wojny* – wjelgin eksplosiwny cas. (80).

Funkcję datującą pełnią między innymi wyrażenia duratywne (informujące o granicach czasu trwania zdarzenia/akcji), jak na przykład w zdaniu:

– „... k wšomu drugemu pak njejsom nic godny był *cas celeje wojny* ...“ (84), gdzie wyrażenie to wskazuje pośrednio na – znane skądinąd – daty początku i końca wojny, o której w tekście mowa.

Określenia czasu – zwłaszcza substantiva – mają w znacznej mierze źródło w zjawiskach przyrody, należą w dużym stopniu do zasobu słów nazywających dostępne potocznej wiedzy człowieka zjawiska fizyczne, ściślej astronomiczne. Tę klasę wyrazów reprezentuje sam leksem *cas* – w różnych jego odcieniach znaczeniowych –, który ponadto stanowi podstawę derywacji niektórych adverbiów temporalnych, jak *tencas* ‘wówczas, wtedy’ (niem. *damals*), *casy* ‘czasem’ (niem. *bisweilen*) (o adverbiach zob. dalej). Przykłady użyć w książce Nowaka:

– Mój *cas* za strowjenje jo był teke ku końcoju, ale ... (83);
– ... se jomu źěkujom, až jo mě – *w nacistiskem casu* – jasno pśed wocy stajił, až Serby su Słowjany a až mam nawuknuś hyšći drugu słowjańsku rěc. (130);
– Wjele *casa* njejo južor (dialektalne ‘już’) było, som dejał ‘musiał’ pisaś do [...] uniwersity ... (76);
– *Wot togo casa* som wěcej pisał njeźli diskutował ... (81);
– *Po krotkem casu* som bliski kontakt ku gornoserbskim komilitonam namakał. (54) – W tym zdaniu *cas* jest składnikiem wyrażenia przyimkowego odpowiadającego polskiemu adverbium *wkrótce*.

Używane w badanym pamiętniku określenia czasu nawiązujące do porządku astronomicznego to: *lěto* ‘rok’ (i pochodne *lětosa* ‘tego, bieżącego roku’), nazwy pór roku (np. *nalěto* ‘wiosna’, *nazyma* ‘jesień’), terminy „kalendarzowe“ wskazujące segmentację roku na mniejsze odcinki czasu – *mjasec* i nazwy miesięcy, *tyźeń* i nazwy dni tygodnia, *źeń* (i pochodne *źěnsa* ‘dzisiaj’), nadto nazwy pór dnia – jak *rano* (też *zajtša rano* ‘raniutko’, por. niem. *in aller Frühe*), *połdnjo*, *wjacor*, też *noc*, a także wyrazy i wyrażenia mające związek z odmierzaniem czasu przez zegar – jak synonimiczne: *goźina/štunda* (też demin. *štundka*), *zeger* ‘godzina, o godzinie’, *minuta*. Przykłady użyć kontekstowych:

– To jo było *pśed něźi* ‘około’ *25 lětami*. (149);
– Togodla jo wona mě *k lětoju raz* wlakła k [...] gojcoju ‘lekarzowi’ [...], aby won mě płuca pśeswěšił. (38);
– Jo ga sad *lětosa* se derje raźił? (37);
– ... snaź jo se *w zymje* wobsunuł a nogu złamał. (156);
– *Nazymu* ‘jesienią’ *lěta 1904* bu Fryco Latk brany ‘konfirmowany’ ... (143);
– *Mjasec* a dlej som w Chariteji lažał ... (81);
– *Srjejź septembra* som pak dostał telegram, až moj manuskript musy byś weto *do 30. septembra* w Budyšynje! (156);
– Sedym *tyźeni* som take katowanje pśetrał, ale naraz jo było końc. (84);
– Som se zabłuźił a *poł dnja* [...] płakucy po parku jězdźił ... (39);
– *Źeń wote dnja* ‘z dnia na dzień’ jo pśiběrała antipatija abo lěpjej gronjone gramota pśeśiwo Hitlerskemu režimoju po celem swěśe. (80);
– Po měsće jo znate było, ažo *źěnsa wotpołdnja* ma byś [...] někaki bal gymnaziastow. (34–35) – Tu *źěnsa* w znaczeniu konkretnym: ‘dziś = danego dnia’;

– Co jo *źěnsa* 5 mark? (28) – Tu *źěnsa* w znaczeniu przenośnym: ‘w obecnym czasie, współcześnie’;
– *Zajtša rano* som jogo zasej wupušćił. Raz pak som zabył *na drugi źeń* žurja wotamknuś. (14);
– *Wot rana do nocy* jo se wu Stopic [nazwisko] jano serbski powědało. (31);
– Raz *wotpołdnja* ‘po południu’ njejo won był doma. (40);
– Raz *wjacor* smy šli [...] na piwo ... (78);
– *Ze změrkanim* su potom zasej domoj jěli. (32);
– Na pšašanje ‘naukę do kościoła’ smy tencas chojźili *jadno lěto*, ale dwa raza *k tyźenjoju*: *wałtoru* a *pětk rano wot sedymich do wosymich*. (32–33);
– ... [w rědowni ‘w klasie szkolnej’] *druga goźina* možašo se zachopiś. [...] Wosrjejź teje *štundy* pak jo naš wucabnik swojo grono pśetergnuł ... (28);
– ... su šli moje kumpany wokoło *zeger źewjeśich* ‘godziny 9.’ lažat ... (91).

W pamiętniku Herberta Nowaka występują też takie substantywne wyznaczniki czasu, które nie mają źródła w zjawiskach przyrody, lecz wiążą się z kulturalną i umysłową działalnością człowieka, ze świętami roku kościelnego, obyczajami, z konwencjonalnie wyróżnianymi odcinkami czasu (jak między innymi: *chwila*, *moment*). Przykłady:

– *Stupny stwortk* ‘(w) Wniebowstąpienie’ lěta 1935 smy maršěrowali pśez Baršć do Zakrjowa ... (98);
– Som se tak zagnězdźił do burse, aż razka *ku godam* njejsom domoj jěł! (78);
– W lěśe 1931 *na njeźelu palmarum* »som wordował brany«, kaž naše Serby powědaju. Potakem smy swěśili moju konfirmaciju. (32);
– *Po drugem semestrje* w Lipsku som *w lěśojskich prozninach* ‘w letnie wakacje’ lěta 1936 zasej k Dešańskemu fararjeju woglědał. (76);
– *Dwa semestra* som take žurne źžło z komilitonami zwenka mojich studijow wuźaržał, *potom* som musał dla žałosnych bolosćow žołca se podaś do chorownje. (81);
– Won mjelcy wo fatalnych *momentach* a zatajijo kśiwe abo wopacne drogi, po kotarychž won jo casy chojźił. (161);
– Ako som se naslědku z Karlovych Varow domoj wrośił [...], su mě *bliski termin* za eksamen k wěśći dali. (83);
– ... njeby my žednje ‘nigdy’ zgonili, kak jo se we tom abo wonem casu to kolasko wobrašało, kak jo we wěrnosći ‘naprawdę’ wuglědało we tej abo wonej *perioźe našeje historije*. (161).

Inna klasa leksemów wskazujących różne stosunki czasowe (nieraz w relacji do innych określeń temporalnych w wypowiedzeniu) to adverbia i wyrażenia adwerbialne. Występują one w badanym tekście dość licznie i mają dużą frekwencję. Są tu wyrazy derywowane od substantivum *cas*, jak: *tencas* ‘wtedy, wówczas’, *casy* ‘czasem’, *pocasu* ‘z czasem’, *zawcasa* ‘zawczasu’, *rownocasnje* ‘równocześnie’, oraz takie, jak: *tegdy* ‘wtedy’ *nigdy*, *žednje* ‘nigdy’, *wšednje* ‘codziennie’, *kuždy źeń* ‘codziennie’, *kuždy raz* ‘zawsze’ (niem. *immer*), *młogi raz* ‘czasem, niekiedy’ (niem. *manchmal*), *žedne raze* ‘kilkakrotnie’, *tenraz* ‘tym razem, teraz’, *něnto* ‘teraz’, *doněnta* ‘dotychczas, dotąd’, *wotněnta* ‘od tego czasu, odtąd’, *wotergi* ‘niekiedy, czasem, nieraz’, *tuchylu* ‘tymczasem, na razie’, *doprědka* ‘przedtem, wcześniej’, *zaprědka* ‘z początku, najpierw’, *pjerwjej* ‘najpierw’, *potom*, *pozdźej* ‘później’, *pśepozdźe* ‘za późno’, *naslědku* ‘w/na końcu, na ostatku’, *malsno* i *skoro* ‘szybko, prędko’, *ned* ‘natychmiast, zaraz’, *hyšći* ‘jeszcze’, *južo/južor* ‘już’, *akle* ‘dopiero’, *dawno*, *gaž* ‘kiedy’. Przykłady w kontekście:

- ... som w Lipsku chojźił do opery [...]. Kšasnje su *tencas* tam spěwali ... (55);
- We mnjo jo se *tencas* wjele pśeměniło. *Zaprědka* jo mě jano šło wo drugu słowjańsku rěc. Ale *pocasu* som se tak zalubował do rědnosći polskeje literatury, až moja wutšoba jo se chylała na polski bok. (78);
- Som se *ned* na drogu do Wjerbna dał a *rownocasnje* na konsistorstwo pisał ... (137);
- W slawistiskem instituśe jo se *tegdy* wariło z tak słabučkim płomuškom ... (55);
- ... njeby my *žednje* zgonili ‘dowiedzieli się’, kak jo se [...] to kolasko wobrašało (161);
- Tak jo mě *žedne raze* warnował ‘ostrzegał’, na co by měł glědaś pśi ewentualnej žeńtwje. (130);
- Ale won jo *tencas* pśebywał w Barlinju. [...] *Tenraz* njeběšo naš sławny molaŕ *južo* w Barlinju, ale w Nowej Cali ... (149);
- *Wotergi* som ju pśewoźił na tenisowišćo abo smej po kolasu do wokoliny jězdźiłej. (77);
- ... až som *dawno* kśěł Serbam k wěsći daś, z kakimi myslami jo Dešański patriot [Šwjela] wotejšeł, ale serbske instance su *doněnta* wotpokazali ‘odrzucały’, take něco wotśišćaś ‘wydrukować’. (130);
- Mě jo *južo tencas* se widało, až mojo žywjenje dostanjo *wotněnta* nowy směr ... (76);
- Gaby jano *doprědka* wěźeł, až město ma hynakše nałogi ‘zwyczaje’ ako wjas. *Něnto* pak jo było *pśepozdźe* za take wuznaśe. (28);
- Co som dejał cyniś? Na pśigranjanje ‘namawianie’ pśijaznego kněza Skale słuchaś abo *pjerwjej* doma pla starjejšeju wo radu se wopšašaś? (76);
- *Žedne dny pozdźej* ‘kilka dni później’ kažu nam študańcam na kwesturu. Tam mamy swoje studentske dokumenty wotedaś. [...] Co *něnto*? [...] *Dwa tyźenja pozdźej* su nas pšosyli, aby po naše dokumenty pśišli. Co jo se *tuchylu* stało? W Polskej su němskim študańcam *rownocasnje* teke ‘także’ jich dokumenty zebrali ... (78);
- Moje kamerady su se *zawcasa* wuběrali we tych źowćach; a ja som [...] *naslědku* dostał ... (34);
- *Malsno* ‘szybko (po pewnym wydarzeniu)’ som pisał do Barlinja [...] a pšosył wo imatrikulaciju. (79);
- Šwjela a naš nan [...] stej se *akle* w dwaźastych lětach bliżej poznawałej, *gaž* Dešański farař jo wjele po Dolnej Łužicy [...] jězdźił ... (129).

W tekście pojawiają się też (rzadko) adiectiva o znaczeniu temporalnym, np.

- [mama] mě [...] wlakła k [...] gojcoju [...], aby won mě płuca pśeswěśił. *Źěnsajšne* ‘dzisiejsze, obecne’ akcije pśeswěšowanja njejsu mě toś nic nowego. (38);
- Až *do źěnsajšnego* njamogu Budyšynarjam wodaś ‘wybaczyć’, až su nam po tej wojnje našu ortografiju skazyli. (157);
- Tak [...] jo wona mě mój *łoński* ‘zeszłoroczny’ (tj. złożony w wydawnictwie w ubiegłym roku) manuskript [...] pokazała ... (157);
- [o latach 1930-ych:] ... wše němske komilitony w našom domje su pśisłušali ‘należeli do’ »wuznawarskej cerkwi« (Bekennende Kirche), kotaraž jo měła wjelgin kritiske stojnišćo napśeśiwo *tencasnemu* tyrańskwu. (80);
- Som měł wjelikego napśeśiwnika [...]. To jo był *tencajšny* Chośebuski generalny promšt. (139).

Pod względem semantycznym temporalne określenia predykatów są zróżnicowane nie tylko leksykalnie, reprezentują też różne typy kwantyfikacji: podają czas zdarzenia

ogólnie, w sposób mało sprecyzowany, albo dokładnie, wskazują różne odcinki czasu lub momenty (punkty), sygnalizują powtarzanie zdarzenia i częstotliwość zdarzeń (podają miary odstępów czasu, w jakich zachodzi zdarzenie) oraz trwanie zdarzenia w czasie, jego moment początkowy i/lub końcowy (por. Grzegorczykowa 1973, gdzie problem jest rozpatrywany na materiale współczesnego języka polskiego).

W książce Herberta Nowaka występują konstrukcje składniowe z wykładnikami kwantyfikacji ogólnej i cząstkowej predykatu, którymi są adverbia i wyrażenia adwerbialne:

1. *kuždy raz* ‘zawsze’ – jako kwantyfikator ogólny pozytywny, np.
   ... su kortowali ‘grali w karty’ Kibušański ceptaŕ Fryco Rocha [...] a Gołynkojski Nowak. Jo-li rěd na nas był, ga jo mě Fryco Rocha *kuždy raz* ‘zawsze’ ako som hyšći małki był, na klin ‘na kolana’ wzeł. (15).
2. *nigdy* oraz *žednje* ‘nigdy’ – jako kwantyfikator ogólny negatywny, np.
   – Serbsku faru njejsom *nigdy* dostał (137);
   – Nikotin *nigdy nanigdy* nietyjo ‘nie sprzyja’ strowju ... (98);
   – Tam som cesto – a *žednje* podermo – ned po wojnje po rěpu jězdźił ... (158);
   – Což jo se w šesćźasetych lětach na doglědowanju skomuźiło ‘opóźniło, odwlekło’, njedajo se *žednje wěcej* wuporěźiś. (158).
3. wyrazy o znaczeniu ‘czasem, niekiedy, nieraz’ – jako kwantyfikator cząstkowy, np.
   – Na zgromaźiny [...] Maśice Serbskeje jo won [= nan] teke pilnje chojźił a jo mě *młogi raz* ‘czasem, niekiedy’ sobu wzeł. (15);
   – *Casy* jo dejał samo basniś! ‘czasem musiał nawet pisać wiersze’ (15);
   – Za moj cas smy wěcej z kolasom abo zeleznicu jězdźili, což *casy* bywa wobśěžko. (133).
   – Spominam ze źěkom na dr. Heriča, kenž jo *wotergi* w Dolnej Łužycy pśebywał a pśi tom kradu ‘dobrze, porządnie’ našu rěc nawuknuł. (134).

Wypowiedzi zawierające określenia temporalne w badanym pamiętniku, to przede wszystkim zdania wskazujące czas (ściślej: jego punkt, odcinek) konkretnego, jednostkowego, opisywanego zdarzenia. Najbardziej precyzyjne są informacje zawierające datę, bezwzględną (kalendarzową) lub podaną w sposób relacyjny, pokazują to cytowane już w tym artykule fragmenty tekstu Herberta Nowaka (zob. wyżej), ale czas konkretnego zdarzenia można też wyrażać za pomocą wykładników mniej precyzyjnych, np.

– Wotergi ‘niekiedy’ jo mě togodla chwalił a *raz* ‘kiedyś, pewnego razu’ jo měnił, aż ja drje budu *raz* serbski basnikaŕ ... (15);
– ... som był [...] zaskocony, ako som dostał *jaden žeń* ‘pewnego dnia’ pismo wot konsistorstwa, aż moj termin [na eksamen] by był w septembrje 1939. (81);
– Kaž *za swoj cas* ‘swego czasu, kiedyś, niegdyś’ Nowsański Fryco Latk som teke ja ako gymnaziast se zanurił do teje biblije – mamineje rěcy dla. (125).

Innym sposobem określania czasu jest stosowanie wyrażeń frekwentatywnych. Informują one o powtarzaniu się zdarzeń, wskazują interwały czasowe, czyli komunikują znaczenie ‘jak często?’, ‘co jaki czas?’ Czynią to w sposób niesprecyzowany (konstrukcje z adv. *cesto*, *rědko*) lub sprecyzowany. Przykłady:

– W swojich młodych lětach jo *cesto* se porała ‘chodziła’ do tak pomjenjonego »Kanowego młyna« ... (16);

- *Nejcesćej* pak smy se w Gołynku [...] kutšu ‘powóz’ za 20 mark najmjeli a z njeju cały žeń pśez Błota jězdźili. (15);
- [o używaniu języka dolnołużyckiego w latach 1920-ych:] To jo było tencas južo *rědko* w našej jsy. (129);
- Ale jězdźimy weto hyšći do tych kšasnych kupjelow popšawem *kužde lěto* ... (134);
- ... jo stary Broniš [...] *kuždu njeźelu* serbski prjatkował ‘wygłaszał kazania’. (142);
- [o latach 1920-ych:] ... smy fararja Šwjelu dla jogo slěženja k swojźbnym Tonusojcom posłali, žož jo se hyšći *wšednje* ‘codziennie’ serbski powědało. (129);
- ... jo wona [mama] mě *k lětoju raz* wlakła k wokrejsnemu gojcoju ... (38);
- *K mjasecoju raz* su kortowali ... (15);
- Ja som tencas ako gymnaziast do kapse wot nana *k mjasecoju* 3 marki dostał. (28).

Bardzo licznie są poświadczone we wspomnieniach pastora Nowaka określenia duratywne, informujące o czasowym zakresie trwania zdarzenia/akcji, czasem wskazujące moment początkowy i/lub końcowy czynności. Komunikują one – w sposób precyzyjny lub mniej precyzyjny – znaczenie ‘jak długo?’, ‘w ciągu jakiego czasu?’ ‘przez/za jaki czas?’, ‘od kiedy – do kiedy?’. Czas trwania, czy moment początkowy i/lub końcowy zdarzenia bywa nieraz wyrażany jednocześnie przez predykat (verbum) i inne określenia temporalne tak, jak w tym fragmencie tekstu:

- *Zachopił* pisaś *som w lěše 1984. Dokończował som* swoje smužki ‘linijki’ *w lěše 1991. Do teje periody* jo padnuł ważny politiski pśewrot, což nastupa ‘dotyczy’ NDR. (161);
- Ako ludowa rěc jo drje dolnoserbšćina zasuźona k zachadanju ‘skazana na zaginięcie’, dokulaž njebuźo moc *traś* ‘trwać’ ako mamina rěc wesrjejź Němcow *dlej njeźli něźi* ‘tylko, gdzieś’ *do lěta 2020*. (164).

Określenia duratywne są zróżnicowane pod względem strukturalnym oraz pod względem wyrażanych przez nie odcieni znaczeniowych. Ilustrują to przykłady:

- Z Barlinja som zymne wotegrono ‘odpowiedź’ dostał, aż [...] musym nejpierwjej *pěś lět* w Pěšdubach wostaś, akle potom smějom se woglědowaś za drugeju faru. (137);
- *Wjele lět* pišom serbski ... (163);
- Som se *dwa mjaseca* pilnje pśigotował a potom *końc nowembra* [...] swój prědny teologiski eksamen wotpołožył. (84);
- Potom jo mě naša mama *cały tyźeń* zmarzlinu ‘lody’ kupowała, dokulaž kněz gojc ‘lekarz’ jo tak porucył. (38);
- Won jo mě *žedne dny* ‘(przez) kilka/parę dni’ pśed wocyma měł, ako pśecej sam chojźim po tu strowjecu wodu. (82);
- ... jo wony dentista Rummel musał drje ‘dobrze, pewnie’ *štundu* cakaś na jadnogo pacienta! (37–38);
- *Wšykne powojnske lěta* su Domowinske funkcionary mojo stojnišćo pśipoznali ... (139);
- ... akle *k nalětu* ‘na wiosnę’ *1905* jo won se hynacej wobmyslił a *poł lěta* k fararju Běgarjeju po kolasu do wucby jězdźił. (143);
- Som se [...] pśewalił. [...] *Celu chylu* som bźez wěženja lažał. (38);
- *Za někotare minuty* jo ta procedura była dokońcona. (28);
- *Za źaseś lět* ‘przez dziesięć lat, w ciągu dziesięciu lat’ jo se swět dospołnje pśeměnił. (162);

– We Šćeńcu [...] jo stary Broniš *až do lěta 1875* kuždu njeźelu serbski prjatkował. (142);
– Bydlił som ‘mieszkałem’ w Barlinju, źož som *až do zachopjeńka* ‘początku’ *wojny* wostał ... (80);
– *Wot lěta 1945*, źož jo wjele pśesedleńcow pśibyło do našeje zemice, njejsu byli serbske wosady take, ako su to *za cas fararja Šwjele* hyšći byli. (138);
– *Tak dłujko ako* stary kněz farař Wjeńcko-Strobicański jo serbski prjatkował ‘wygłaszał kazania’ w měśćańskej serbskej cerkwi, som tam namšu chojźił. (140);
– *W pjerwjejšych* ‘dawniejszych, wcześniejszych’ *lětach* som to wopytował ‘próbowałem’ ako šulski golc ... (149);
– *Naslědku* som jogo weto nadejšeł [...] molujucego na Nowocalskich gorkach. (149);
– ... ale pytam ‘szukam’ tebje *južo dawno* (= ‘od dawna’), aby małki interview z tobu gotował. (149).

Niekiedy w jednym zdaniu lub w sekwencji zdań (w krótkiej wypowiedzi) występuje nagromadzenie określeń czasu różnych pod względem typu, można to obserwować w niektórych cytowanych wyżej przykładach oraz miedzy innymi w następujących fragmentach tekstu, zawierających określenia frekwentatywne, duratywne, a także „punktowe“ (wskazujące moment zdarzenia):

– Som *kuždu noc do dweju* ‘do drugiej godziny’ pisał a swoj manuskript [...] wotposłał. (156) – tu określenia: frekwentatywne i duratywne;
– Tak nazgonijom ‘doznaję, doświadczam’ *wjerašk* ‘wierzchołek, szczyt’ *swojogo žywjenja w starstwje* ‘w starości’, źož smějom *wob lěto* ‘na/przez rok’ *žedne raze* ‘kilka razy, kilkakrotnie’ w maminej rěcy prjatkowaś ‘głosić kazania’. (163) – tu określenia: duratywne (trzy, pierwsze z nich metaforyczne, zob. dalej) i frekwentatywne;
– Ale Gerda Šestakojc njejo wěźeła, až buźo w naju manźelstwje *až do końca žywjenja kuždy źeń wot rana do nocy* serbsku rěc słyšaś [...]. Wona jo take brěmje bźez warcanja na se wzeła *až do źěnsajšnego dnja* ... (89). – tu określenia (kolejno): duratywne, frekwentatywne, duratywne, duratywne;
– [o lekcjach tańca w gimnazjum:] ... smy se wšykne wjaselili na ten wjeliki bal *na końcu našych procowanjow* ‘trudów, wysiłków’. Moje kamerady su se *zawcasa* wuběrali we tych źowćach; ja som – kaž *cesto we pozdźejšem žywjenju* – ten *pšawy* ‘właściwy, stosowny’ *moment* skomuźił ‘przeoczył, przegapił’ a *naslědku* dostał, což nichten njejo měś kśeł ... (34) – tu określenia (kolejno): duratywne, „punktowe“, frekwentatywne, duratywne, „punktowe“, duratywne.

Pojęcie CZAS bywa w języku (na przykład polskim – zob. Pajdzińska 1995) wyrażane w sposób metaforyczny. Tak też się dzieje w dolnołużyckim, świadectwa tego znajdujemy w pamiętniku Nowaka. Dość częste są tu metafory przestrzenne zdradzające linearne pojmowanie czasu, np.

– Potom smy dejali *za krotki cas* němski nastawk pisaś pod temu ... (17);
– *Po krotkem casu* som bliski kontakt [...] namakał ‘znalazł’. (54);
– ... kotarež by se tam k pšawemu ‘prawdziwemu’ ludu rozwili a wěśće dobre šanse měli, aby *na pśecej* ‘na dłuższy czas’ *trali* ‘trwali’. (165);
– *Prědny* ‘początkowy’ *cas* su mě moje nowe kumpany cesto drjažnili ... (17);
– Moj *cas* za strowjenje *jo był* teke *ku końcoju* ... (83);

– ... su mě *bliski termin* k wěsći dali. (83);
– *Wosrjejź* ‘w środku’ teje *štundy* ... (28);
– Tak nazgonijom ‘doświadczam’ *wjerašk* ‘(u) szczytu’ *swojogo žywjenja w starstwje*, žož smějom [...] w maminej rěcy prjatkowaś. (163).

Wynotowałam też inne metafory, nawiązujące do pojęć:
‘czas to substancja’, np.
– *Wjele casa* k pśemyslenju njejo było. (158);
– Popšawem by dejał *wěcej casa* měś za wšake hobbyje ... (160);
– ... to njejo był *lažki* ‘lekki’ *cas* za celu familiju. (159);
– To jo był tencas – krotko do wojny – wjelgin *eksplosiwny cas*. (80);
‘czas to pojemnik’, np.
– Na Gołynkojskej šuli jo było napisane: [...] – gronko ‘maksyma, sentencja’ z pjera našogo nana.[...] *W nejnowšem casu* su to gronko weto ‘jednak’ wotporali ‘usunęli’. (15);
– Cesćej su se mě pśijaśele *w slědnem casu* ‘w ostatnim czasie’ pšašali ‘pytali’, pśec ga njejsom žedneje serbskeje fary dostał. (139);
– ... kak jo se *we tom abo wonem casu* to kolasko ‘koło’ [tu: ‘koło historii’] wobrašało ... (161);
– Budu-li dejaś śerpjeś pod tymi doněnta njeznatymi faktami swojeje *zachadnosći* ‘przeszłości’ ... (161);
‘czas to przedmiot ruchomy’, np.
– ... až som *w běgu jadnogo lěta* nawuknuł ‘nauczyłem się’ z tymi drugimi se rozgranjaś ‘rozmawiać’ w dobrej polšćinje. (77);
– Žeden ga njeznajo jogo *zachadne* ‘minione’ *lěta*. (161);
– *Cas jo se dalej wobrašał* ‘obracał’, wojna jo była jużo ku końcoju ... (100);
– A gaby se mě něchten wopšašał, kak wiźim *pśichod* ‘przyszłość’ swojogo luda, potom by kśěł [...] tak wotegroniś ... (164);

Tu zaliczyłabym też przenośne określenie bardzo krótkiego, tj. szybko przebiegającego/uciekającego czasu, odpowiadające polskiemu wyrażeniu: (coś się stało) *w oka mgnieniu*:
– [ned ‘wkrótce’ po wojnje] Ja jědu wjelgin pomałem mjazy Strobicami a městom [...], toś zaźerjo se ‘zakrzyczy’ rusojski wojak na mnjo: »Dawaj Rad ‘rower’, bystro dawaj!« Mašinska stśelba se měri do mnje. Wutšoba pśestanjo biś *we tom wokognuśu*. (158);
‘czas to istota żywa/człowiek’ (personifikacja czasu), np.
– *Cas mě goni!* (160);
– [Wo našej mamje:] *W swojich młodych lětach* jo cesto se porała ‘chodziła’ do ... (16);
– ... mam [...] chory kłud, kotaryž *na stare dny* (= na [moje] stare lata, tj. gdy jestem stary) wotergi wjelgin boli ... (39).

Występujące w badanej książce metafory odnoszące się do pojęcia CZAS należą w zasadzie do repertuaru wyrażeń metaforycznych potocznie używanych, metafory, które można uznać za autorskie (np. *eksplosiwny cas*), są tu rzadkie. Nie dziwi to w tekście należącym do gatunku literatury pamiętnikarskiej, gdzie przede wszystkim mamy do czynienia z opisem konkretnych zdarzeń lokowanych w czasie chronologicznym.

Ukazane w tym artykule pozafleksyjne wyznaczniki temporalne we wspomnieniach Herberta Nowaka to ciekawy i bogaty materiał z literackiego języka dolnołużyckiego. Widoczne w tekście typy określeń czasu świadczą z jednej strony o zróżnicowaniu w tym języku sposobów podawania informacji o czasie zdarzeń, z drugiej zaś stanowią o językowo-stylistycznych walorach tego pamiętnika. Książka Herberta Nowaka jest ważnym przekazem kulturowym. Autor utrwalił w niej – a więc zachował dla CZASU przyszłego – nie tylko dzieje własne i swego otoczenia, lecz również „dole i niedole" (dłuż. *pocynki a njepocynki*), jakich w ciągu XX wieku doświadczał język dolnołużycki.

Bibliografia

I. Źródło:

NOWAK, Herbert (1991): Moje pocynki a njepocynki. Dopomnjeńki ze sedym lětźasetkow. Budyšin, Domowina.

II. Opracowania:

BENVENISTE, É. (1966): De la subjectivité dans langage. [dans:] BENVENISTE, É. Problèmes de linguistique générale. Paris, p. 258–266.

GRZEGORCZYKOWA, R. (1973): Problemy kwantyfikacji w grupie werbalnej. [w:] Liczba, ilość, miara. Red. Z. TOPOLIŃSKA, M. GROCHOWSKI. Wrocław, s. 83–99.

JANAŠ, P. (1976): Niedersorbische Grammatik. Bautzen.

KRĄPIEC, M. A. (1985): Język i świat realny. Lublin.

LITWIN, J. (2001): Językowe sposoby ewokowania czasu. Na przykładzie tekstów religijnych. Łódź, s. 269–276.

PAJDZIŃSKA, A. (1995): Dzieci Heraklita (poeci o czasie). [w:] Kreowanie świata w tekstach. Red. A. M. LEWICKI, R. TOKARSKI. Lublin, s. 89–103.

ROKOSZOWA, J. (1989): Czas a język. O asymetrii reguł językowych. Kraków.

SCHUSTER-ŠEWC, H. (1978–1989): Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bd. 1–4, Bautzen.

STAROSTA, M. (1985): Dolnoserbsko-němski słownik. Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch. Bautzen.

STAROSTA, M. (1999): Dolnoserbsko-nimski słownik. Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch. Bautzen.

WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA, M. (1994): Nazwy miar czasu w polszczyźnie. [w:] Polszczyzna a/i Polacy u schylku XX wieku. Zbiór studiów. Red. K. HANDKE, H. DALEWSKA-GREŃ. Warszawa, s. 145–162.

WRÓBEL, H. (2001): Gramatyka języka polskiego. Kraków.

ZIENIUKOWA, J. (1997): Współczesne kazania dolnołużyckie. Refleksje językoznawcy. [w:] Tekst sakralny. Tekst inspirowany liturgią. Red. G. HABRAJSKA, Łódź, s. 245–253.

ZIENIUKOWA, J. (1998): Językowe wykładniki wartości wspólnotowych w kazaniach dolnołużyckich Herberta Nowaka. „Zeszyty Łużyckie", t. 25 Języki łużyckie szkiełkiem i okiem widziane. Red. E. WROCŁAWSKA. Warszawa, s. 94–106.

ZIENIUKOWA, J. (2000): Wyrażanie kategorii ilości w kaszubszczyźnie w świetle prac F. Lorentza. Miary czasu. [w:] Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś, t. 3. Red. R. WOSIAK-ŚLIWA. Gdańsk, s. 83–94.